

JUAN LARREA: POESIAZ IHESI

JUAN MANUEL DIAZ DE GUEREÑU

Ber gamín-ek, Vallejo-ren *Trilce* (1930) liburuari egin zion “Prólogo”ko esaldi ezagun batean, goraiatu egiten zuen «la poesía extremadamente conmovida, delicadamente agudizada de Juan Larrea: poesía tan directa y pura que puede aplicársele aquella opinión de Debussy sobre un trozo de Bach: “que no sabe uno cómo ponerse ni lo que hacer para sentirse digno de escucharla”.»¹ Handik urte askotara, 1984ean, Gabriel Celaya-k honela bukatzen zuen bere hitzaldia Larrea-ren obraren azterketari eskainitako ihardunaldietan: “Y si alguien es poeta, no podrá leer a Juan Larrea sin quedarse absolutamente fulminado, *fulminada* esa es la palabra”.² Iritzi biek, eta elkarren arteko alde kro-

nologikoa, baliagarriak izan daitezke Larrea-ren poesiak izan duen harrera sutua antzemateko inoiz edo behin gorabeherak ezagutu dituen arren.

Poesigintzak haren obraren zati bat baino ez du osatzen. Guztira berrehunen bat poema dira, gehienak 1919-1932 bitartean eta frantsesez idatziak. Harrezkero bertan behera utzi zuen poesigintza, prosan buru-belarri murgilduz eta idatziko zituen lan mardulen —hogeiren bat liburuk osatzen duten— sorkuntzari lotuz. Hau dela eta, poemak berandu eta, maiz, era desegokian eman ziren argitara. Duen ospea hogeit eta hogeitamarreko hamarkadetan sortu zen, 27ko taldearen izenik aipatuenen artean eta, honenbestez, ondorengo belau-naldiko poetengana hedatu zen.

Kritika akademikoak autorerik garrantzitsuenen —besteak beste Guillén, Alberti, Cernuda, Altolaguirre, Huidobro, León Felipe, Vallejo, Buñuel, Barral, Vivanco-ren— iruzkin gore sgarriak bildu ditu. Guztien buru, Gerardo Diego dugu, bera izan bait zen Larrea-ren sorkuntz garaiko larreazalerik porrokatuena eta haren propagandistarik handiena. Bergamín-en iritziak —oso adierazgarriak Larrea irakurtzen zuten poeten erreakzioa ezagutzeko— kontutan hartzeko modukoak dira, eman zituen garaian haren poesiak liburuetan nahiz antologietan jaso gabe bait zeuden, 1932 eta 1934ean Diego-k bildu artean, alegia. Argitara eman zituen hogeitamar poemak aldizkari desberdinetan banan-banan emanak izan ziren. Erdiak hamar urte lehenago, ultraismoaren edo Bergamín-ek “pueriles ‘boy-scouts’ literarios”³ jotzen zituenen aldizkarietan.

Agian Larrea-ren obraren gauzarik bitxienak onespén horrekin zerikusia izan zuen. Talde ultraistaren desagertzearen ondoren, 1922an, eta seguru asko haren ekarpen poetiko hut-salen erreakzioz, penintsulako giro literarioak erakutsia zuen bere etsipena abangoardiarekiko, tradiziora bihurtuz:⁴ lehen uholde abangoardistaren porrotari, kritikoren batek “vanguardismo racionalista, distante y negador de sí mismo, sostenido por la *Revista de Occidente*”⁵ bezala definitu zuenak darraio, alegia, beste eredu edo iturri espresiboetatik edaten zuen formalismo eklektiko batean suntsitu eta asimilatutako

abangoardismoak. Ultraismoak, kanpotik ekarritako berrikuntzak eta modak besterik gabe nahasten zituen mugimenduak, ondorengo urteetan beren obraren onena eskainiko zuten poetei utzi zien gauzarik garrantzitsuena, izan ere, ausardia espresiboekiko nolabaiteko interesa izan zen eta baita haiek defendatzen zituzten eskolekiko higuin nabarmena ere. Hau Larrea - rangan beste inorengan baino argiago ikusten da eta honek adierazten du argi eta garbi mugimendu surrealistak izan zuen arrakastarik eza. Idazkera abangoardistak, bada, hamarkadaren hondarretan ezagutuko zuen bultzadarik handiena, Aleixandre, Cernuda, Lorca eta Alberti-ren obra irrazionalista handiei esker. Bitartean, poeta gutxi izan ziren poesi mota hura egin ohi zutenak: Huidobro eta Hinojosa, gutxi estimatuak beren jauntxo-izakera bitxiagatik; Diego, aldizka abangoardista, aldizka klasiko eta Larrea - ren lehen-tasuna edo buruzagitza aldarrikatzen zuena; eta Larrea, osperik handiena zuena eta 1926tik aurrera Paris-en — abangoardistak esanguratsuenaren eta bere eskuragaitz pertsonalaren egoitzan— biziko zena. Bilbotarraren uzkurdurak eta era espresibo horietan erakutsitako egoskorkeriak libratu zuten hura ultraisten prediku zaratasuen deskreditutik. Larrea besteen kontrako bidea hartuz aldendu zen ultraismotik. Tradiziorantz jo ordez abangoardiaren hizkeran etsi gabe murgildurik, hura sakontzen eta lantzen jarraitu zuen albora utziz mugimenduaren ibilera oihulari eta publizitarioa. Erdiespen espresibo nabariei, izaera enigmatiko eta iheskorrekin batera, bere publikazioek izan zuten nolabaiteko bixikeri usaina erantsi zitzaizkien. Gauza ezaguna da: 1932an Diego-ren *Poesía Española. Antología 1915-1931* lehen antologia argitaratu zenean, zenbait giro ikasitan, “Juan Larrea” Diego-ren beraren goitizena baino ez zela zioen zurrumurrua zabaldu zen. Hau gezurtatu nahirik, bere bigarren antologian, 1934ekoan, bilbotarraren argazki bat erantsi zuen. Larrea-ren poesiak, beraz, zokoratze bitxi baten usaina hartzeaz gain erabatekotasun eta pisu bereziak zituen adierazpidea eskaintzen zuen. Urte haietan, bere garaikideentzat abangoardiaren ahalmen poetikoen eredu izan zen nonbait bere

poesia: benetakoa, zirrarez betea, bide berritzaileak ausartasun handiz urratuz adierazia. Larrea zen, beraz, abangoardista.

Celaya-ren iritzia oroimen baten eraginez sortzen da, Larrea-ren *Versión Celeste* (1969) poema-liburuaren aurkikuntzaren eraginez alegia. Bi iritziek mugatzen duten garaira hedatzen da Larrea-ren poesiaren eta honen argitalpenaren historia osoa. Argitalpena bera ere ez zen samurra suertatu. Hamaika gorabehera eta ustegabe ezagutu zituen. Larrea pertsonaiaren islada izan zela esan liteke. Eta hain zuzen horrexegatik gertatzen da, enigma guztiak bezalaxe, hain erakargarria. Celaya-k gaztetan irakurri zituen Larrea-k —gehienetan Diego-ren bitartez— noizbehinka eta banaka argitaratzen zituen poesiak. *Versión Celeste* argitaratu arte ezagutzen ziren poemak ez ziren berrogeitamarrera heltzen, 1934ean argitaraturiko bere lehen liburua —*Oscuro Dominio* “plaque”⁶— barne. Gerra zibilarengatik ez zen argitaratu bere poemak bilduko zituen *Versión celeste* liburua. Proiektua bazterturik geratu zen eta Larrea bere interesa erakarri zuten beste hainbat eginkizuni lotu zitzaion. 1969an, berak kontatutako⁷ gorabehera korapilatsu baten ondoren agertu zen Italian lehen edizioa eta hurrengo urtean, edizio espainola. Berriki, 1989an alegia, ezagutu du liburuak edizio berri bat.⁸ Dena den, eta Celaya-ren hitzak erabat adierazgarriak dira —“era el libro que yo estaba buscando desde que tenía veinte años” (268 or.)—, Larrea-ren izena ez zen eztabaidagai gutxiengo hautatu batentzat eta nahikoa izan dira ustegabeko berragertze horiek gure literatur giroan gero eta arreta handiagoa eta laudoriotsuagoa eskain dakizkion. Autore gutxi izan dute aldi berean bi ezaugarri kontradiktorioz markatutako harrera: hain ezezaguna izaki, besteengan halako entzute handia izatea.

Baina bere irakurleek eman dioten estatutu paradoxiko hau, Larrea-ren sormenaren eta izakeraren berezitasunen emaitza da. Hauek dira, hain erabakiak eta zehaztuak dauden bere espresabideez gain, bere literatur itxura edertzen eta iluntzen duten hainbat enigmen berri ematen dutenak: zergatik idatzi zuen abangoardista-eran eta frantsesez? Zergatik

argitaratu zuen hain poesia gutxi? 1932tik aurrera zergatik lotu zitzaion soil-soilik prosari, poesigintzari uko eginez? Puntu hauek argitzea laguntza handia litzateke bere obrarekiko iritzi egokiago bat eduki ahal izateko. Poetaren biografiara jo beharra dago, beraz, eta ez espedienterik errazenera jotzearren edo bere obraren analisisa saihestearren, inkognita guzti hauen adierazpidea bat eta bakarra delako eta Larrea-ren izakeraren muinaren baitan dagoelako baizik. Bestalde, bera izan zen poesiaren “gaurkotasuna” defendatu zuena eta hau ez da ulertu behar zentzurik ohizkoenean, bere garaiko era espresiboekiko egokitze batean, alegia. Larrea, batez ere, bere poesigintzaren modernotasunaz, berrikuntza espresiboaz arduratuta zegoen poeta dugu, baina beti ulertu zuen hura “zirrara”ren⁹ menpe zegoen zerbait bezala. Kontzeptu harekin poetaren barrena isladatzen duen poesia proposatzen du, bere biziune, barne-egoera eta garapen pertsonalaren lekuko dena; hitz batean, bere izaera, bere ibilbide intimoa sinbolo bihurtuko duen poesigintza. Larrea-rengan, beraz, poesiak eta bizitzak bide paraleloak daramatzate, eta ez bizi izandako gertaerek sormena baldintzatzen dutelako bakarrik, olerki batek existentzia isladatzen den zirraren transkripzio izan nahi duelako baizik. Eta hau hitz gutxitan ere laburbil daiteke: bizi behar izan zuen bizitzaren aurrean (bilbotar jauntxo batena, bere aitonaren bigamiagatik gaitzetsia, baina hala ere bere negozioen garapenaren eragile izatera deitua) Larrea hain etsiturik sentitu zen, ezen bere bizitza osoa erdeinuan, beste zerbaiten bilaketan oinarritu bait zen. Data goiztiar batean idazten dio Diego-ri egungo ikuspegi batetik bere bizitza-abentura izango zenaren egitaraua dirudiena: “Mi ideal sería dejar, como Rimbaud, literatura y casa, que en mí, como creo que en él, sólo son un *sustitutivo* de la *inercia*, de la aventura constante, del ritmo del camino.”¹⁰ Bere bizitza eta poesiaren ibilbidea, paraleloak zentzu askotan, mesprezu eta bilaketa-tentsio bikoitz batetik uler daitezke.

Larrea-ren biografia ondo ezagutzen dugu gaur egun.¹¹ Bilbon jaio zen 1895ean, familia dirudun baten baitan. Gaztetandik hasi zen poesia idazten, nahiz eta bere funtsezko

obraren abiapuntua 1919an kokatu, hau da, Vicente Huidobro-ren poemetan¹² abangoardia rekin topo egiten duenean eta mugimendu ultraistaren aldizkaritan parte hartzen hasten denean. Handik aurrera, bere poemarik gehienak abangoardia desberdinen arauak jarraituz idatziko ditu eta bere begien aurreran “testimonios de una experiencia poética total”¹³ bezala agertuko dira. Garai horretarako baztertuak zituen bere poesigintzan ezaugarri modernistak, “de un artificio y un convencionalismo imponentes y mandados ya desaparecer”¹⁴, nahiz eta ordezeko egokirik aurkitu gabe zuen oraindik. Huidobro-ren poesigintzan, ordea, bere berrikuntza-nahiekin bat zetorren espresabide poetiko baten benetako ahalbidea aurkitu zuen. Abangoardiaren hizkuntza poetikoak, errealtatearekiko sorkuntza independentzian oinarritzen zenak, eskainiko zion egunerokotasun erdeinagarritik aldendutako poesia entsimismatu baten sorkuntzan murgiltzeko aukera. Izan ere, handik aurrera erabili zuen estilo literarioa bere mundutik ihes egiteko bide bezala agertu zitzaion, baina modernismoaren exotikotasun estetizistaren ildo hartu ordez, “zirrara”ren espresabide egoki baten bilaketaren bidetik jo zuen, hauxe bait zen poetikotasunaren baldintza bakarra: “Se me ocurre preguntar ¿Es necesaria la comprensión para la sensación estética? Y estoy por estampar un rotundo NO. Y un poeta venidero, estoy por asegurarlo, nos hará llorar con las imágenes y palabras solas, sin que comprendamos la sucesión, como con sonidos dispersos. Y ésta será la perfección.”¹⁵

“Poeta venidero” hori izateko zuen irrika poetiko handiak bultzatu zuen heldu gabeko hizkera batez forma egoki bat bilatzera, espresabide desberdinak eta talentu handiko txinpartak zerizkien konposizioak erdietsiz. Larrea-ren olerkiek, garai horretan, Huidobro-ren eta ultraisten obretan isladatzen zen lehen abangoardiako lengoaiaren ildo jarraitzen dute: bertso eta ahapaldi laburrak, sintaxi sinplea, irudi solteak bata bestearen ondoan ezartzea ahalbidetzen duena, eta konpaginazioaren erabilera sistematikoa, testuak orrialdean barrena izango duen kokapenarekin eta bere irudikatze grafikoarekin jolastuz. Honen adierazgarri “Faro” poema aipa

genezake, hots, mugimendu ultraistaren aldizkarietan egilearen baimenik gabe plazaratu zen Larrea-ren azken poema:¹⁶

FARO

Para cazar calvarios
 en la vida remota
 hemos puesto un reclamo
 Alguien muere estrangulado por su sombra
 Alondras incendiarias
 patrullaban las ondas
 Y tú pájaro tartamudo
 plumado
 como un carcaj
 sobre los mundos
 Tú sabes portar tu dolor en la solapa
 Para las cruces extenuadas
 hemos bajado al camposanto
 collares salvavidas

Campanario

Campanario náufrago como un cimbel
 Un velero de tres palos
 bogaba en aguas de Israel

1921ean, Artxibategi Historiko Nazional-ean lehiaketaz irabazitako lanpostuaren aitzakiaz, Larrea Madrilera joango da, Bilbo eta bere familiak zuen negozioa utziz. Han, literatur bokazio inseguru eta hegazkor bat gauzatzeko modua topatzea espero zuen. Baina ultraistek beregan sorturiko etsipenaren eraginez laster asko utziko zuen: “Esto no es nuevo. Esto es el gongorismo con pantalón largo, cuya oscuridad nace de un deseo de distinción y no de una emoción.”¹⁷ Lehen abangoardista espainolen kontzepzioek koherentziarik gordetzen ez zutenek, beren emaitzek ere ez zuten estetikoki bilatzen

zutena aurkitzen. Larrea, falta zitzaien “zirrara” gatik haiek gaitzesten zituena, ez zen, bestalde, inoren ildoan denbora luzez jarraitzen zuen poeta. Bere abangoardismo-garaiaren hastapenetan, 1919an, Huidobro-ren eragina eta haren teknikak arakatzen eta jorratzen saiatu zela onartu arren, berehala hasi zen bere ahots propioaren bila, alde batera utzi ahal izateko gogoko ez zuen “amaneramiento”¹⁸ hura, hots, eskola poetikoaren lengoia. 1920ko apirilaren 16an, txiletarraren poesiaz txunditurik geratu zenetik urtebetera, argi eta garbi adierazi zituen “creacionismo”¹⁹ arkiko gordetzen zituen aldeak: “Pero que conste que no admito más *ismo* que *juanlarreísmo*.” Beraz, Madrileran joan bazen ere, ez zen poesia berriak beregan eragiten zuen liluragatik edota hiriburuko giro literarioa usaitzeagatik joan, bere familiaren, merkatarien eta kultur probintziakeriaren Bilbo hartatik ihes egin nahi zuelako baizik.

Vicente Huidobro-k bere hainbat ideien originaltasuna defendatzeko zenbait ultraistarekin eztabaidatu zuenean, Larrea-k, hain arrotza suertatzen zitzaion eztabaidan jendaurrean esku hartu ez bazuen ere, ez zuen zalantzarik izan bere eremuaren hautaketan: txiletarrarekin zegoen benetako poesia eta baita, zergatik ukatu, Paris-ek zuen erakarmena ere. Hara bizitzera joan arte, bere animoak gorabehera handiak ezagutu zituen: poesiari buru-belarri lotzeko erabakiari “en mí la edad del poeta ha muerto”¹⁹ onarpenak darraio, eta baita famili eta lan-konpromisuak hausteko nahia ere, hiriburu frantsesean bere sorkuntzarentzat bide irekia aurkitzeko itxarpenez. Gorabehera hauek, Diego-ri igorritako gutunetan behin eta berriro aipaturik agertzen direnak, bere izakeraren konstante bat izango dira poemak idazten dituen urteetan eta, ikusiko dugunez, erabat baldintzatuko dituzte bere argitaratzeko nahiak eta, hain zuzen ere, bertsoak egiteko bultzadarekin bakarrik suntsituko dira. Paris-era heltzeak sekulako bizipoza eman zion eta berehala argitaratu zuen *Favorables París Poema* aldizkaria. Aldizkari honekin zera nahi zuen: “que (...) sostuviera una actitud poética de verdadera vanguardia y que al mismo tiempo fuese algo así como un acto de discriminación y repudio contra la literatura vigente en la

península”.²⁰ *Favorables*en bi zenbakiak garai hartako poetika aurreratua ermidazlerik onenetakoen lanak biltzea lortu zuten; besteak beste, Huidobro, Tristan Tzara, César Vallejo, Juan Gris, Diego edo Neruda aipa daitezke, baina Larrea-ren poesiaren ulermenerako aldizkarian jasotzen zena baino esanguratsua goa da handik kanpo zer uzten zen jakitea. Parisen argitaratua izan arren, aldizkaria gaztelaniaz agertzen zen, baina bere orrialdeetatik at gelditzen ziren, Diego izan ezik, penintsulako poeta berri guztiak. Lehen zenbakiari Larrea-ren manifestu gogor batek —“Presupuesto vital”ek— ematen zion hasiera. Poesia espainolaren aurka idatzia, poesiarekiko sortzaileen benetako konpromisu-ezagatik hizkuntza “rechinate e incurtido” bati estekaturik zegoena. Testu honek argi eta garbi erakusten du nola Larrea-k ultraistekiko zuen mesprezua poesia espainiar osora hedatu zuen: “nuestra historia literaria se reduce a una simple suposición de flores a porfia en el vacío.”²¹

Larrea-ren deia zen poesiaren berrikuntza bilatzeko eta benetako jarrera poetiko sortzaile bat izateko, konpromisuetatik libre, manifestu abangoardista baten lengoia zirikatzaile batean esana. Aldizkariaren porrota ukaezina da, Larrea-k bertan jarri zituen literatura espainiarraren aldaketa-nahien arabera neurtuz gero. Garai hartan Gerardo Diego-ri idatzitako gutunetan garbi asko antzeman daiteke Larrea-ren etsipena. Diego-k helerazten zizkion kritikei honela erantzun zien: “Gerardo, España está en ruinas. Nadie es capaz de darse en amor ni en odio.” Eta “no saber la lengua de las islas Marquesas” sentitzen du, bere poemetan erabili ahal izateko.²² Larrea-k, gutxienez 1922az gero, frantsesez idatzi zituen bere olerkiak. Frantsesez idaztearen arrazoiaren artean garai hartan bere irakasletzat zuen Huidobro-ren eragina nabari daiteke. Honek, bere teoria poetikoan (neurri handi batean Larreak bere egina) mezu poetikoaren itzulgarritasuna defendatzen zuen, kontutan izanik haren espezifikotasuna ez zetzala hotsetan, musikaltatean edo erritmoan, baizik eta lorturiko irudietan, olerkiko hitzek sorteraziriko gertakari berrian. Zalantzarik gabe, Paris-en —garai hartako iharduera abangoardistaren gunearen— erakarmenak ere bere eragina izan

zuen, eta baita frantsesaren tradizio abangoardista luzeak ere, gaztelaniak ez zuena. Frantsesak Larrea-ri ausardia handiz erabilitako hizkuntza bat eskaintzen zion, gaztelaniak ezagutzen ez zuena: “encontraba más dúctil y matizado aquel idioma”.²³ Larrea-ren erreakzioak, bere aldizkariak izandako oihartzun-ezaren aurrean, erakusten du hizkuntza arrotz bat erabiltzeko beste eragingarri bat izan zela literatura espainola-rikiko eta penintsulan gailentzen zen giro kulturalarekiko mesprezua: frantsesa erabiltzeak gaztelera ez erabiltzea zekarren, hots, errazkerian oinarritutako azaleko kultura batetik aldentzea: “ligereza cervical (...) que huye arrojando al azar todo lo que pudiera comprometerle.”²⁴ Olerkiak sortu zituen garaietan, Larrea-k gutxitan jo zuen gaztelaniara, alegia, poeta espainolei irakaspenen bat eman edo errietan egiteko kemena sentitu zuenean bakar-bakarrik, emaitzek saialdia asetuko zutelakoan.

Frantsesaren hautapenera bultzatu zuena, beraz, Larrea beste forma-aukerak egitera bultzatzen duen urruntze-nahi berbera da. Haren bigarren estilo poetikoaren —garai honetan jadanik nahikoa sendotua eta behin-betirako bere egingo duen estiloaren— ezaugarri nagusia sintaxi jarraitua da, bertso nahiz ahapaldi zabalagoetan hedatuz doana, irudiak sekuentzia aberats eta konplexuetan uztartuz eta gaiztakeria grafikoak baztertuz. Bere heldutasuneko poesia erabatekoak eta larderiatsuak metrika eta errima-konbentzioak eta erritmo erregularrak baztertzen ditu eta irudien artean juntagailu gramatikal berdinak erabiltzen, hauek esaldiaren sekuentzian gordezen duten kateamendura mugaturik geratzen direlarik. Azkenetariko olerki bat har genezake garai honetako bere obraren eredutzat:

ATTRACTION DU RISQUE

Celui qui pense j'effeuillerais mes os
est bien plus près du ciel que de ce qu'il pense
sa poussière le soigne son manque d'art l'imagine
il est pur comme l'haleine en partance d'un voilier

S'il est seul les miroirs du vide le convoient
 l'escabeau de l'amour emprunte à sa jeunesse
 ce marbre en soi qui renferme toutes les formes
 méticuleuses du regret

S'il est debout la chair paisible l'illumine
 et tous ceux qui le regardent
 se voient dans le devoir de s'ignorer²⁵

Hau bezalako poemekin, Larrea ultraisten poesigintzare n aurka jarri zen, garai hartako beste abangoardi mugimenduenarekin alderatuz gero, abangoardiaren alderdirik harri-garri eta azalekoenekin liluratuegi ikusten zituelako, eta zor-roztasun ia akademikoa erakusten zuten aldizkari zein obra sur realistetan nabari ziren joerak jarraitzen zituztelako. Baina poesigintza surrealistarenganako hurbiltasun hau ez da sortzen idazkeran prozedura bera hartzetik —Larrea ez bait zen automatikotasunaz baliatu, inoiz edo behin izan ezik, eta behin eta berriro berrikusi zituen bere originalak (hamarkada batez berridatzi zuen zenbait poema)—, ezta bere diario pertsonaletan eta ondorengo saioetan zehatz-mehatz gaitzetsi zituen bere oinarri doktrinaletikiko konformatetik ere. Hasierako liluraren ondoren, Larrea laster kexu zen paristar giro literarioaz, ez bait zituen honek, Espainiakoak bezalaxe, haren nahiak bete. Urruneko herrialdeetara joateko behin eta berriz egin zituen bidai proiektuak dira haren etsipenaren adierazgarri. Honek adierazten du zein neurritaraino interesatzen zitzaizkion orduko abangoardien borrokaldi literarioak. Paris-eko denboraldiak ere etsipen sakon batean bukatu zuen. Ez zen hori. Peru-ra egin zuen bidaia (1930-31) har daiteke aldi honen bukaeratzat, bere burua ikusteko eta mundua ulertzeko erabateko aldaketa baten hasiera izan bait zen. Aldaketa honek, azkenik, poesia bertan behera uztera bultzatuko du.

Bere bizitzaren gorabeherak gogoan izanik, errazago uler daitezke bere poesiaren ezaugarri formal nagusienak: abangoardista gisa eta frantsesez idazten badu, poesia konbentzional batetik urrundu nahi duelako da eta urte haietako bere bizitza hori lortu nahi lukeen saio etsitu bihurtzen da. Jarrera etsitu hori poemen gaietan isladatuko da eta logika “argu-

mental” baten arabera eraikiak ez badaude ere, behin eta berriz joko dute irudi berberetara, berezko zentzua duen unibertso batean. Larre a - ren poesiarik gehienek “bilaketa” dute gai nagusi eta, honenbestez, erabiltzen dituen forma-berrikuntzak gai-eremu horren espresabide egokiak dira. Bilaketa hori, poemen arabera, nahiz garaien arabera, era askotara onduz doa. Bilatze-nahia amodio-irrikak gorpuzten du maiz, “hi” femeninoa poesi subjektuaren ipar eta helburu agertzen delarik. Maitalearen izaera etereoa, gorpuztik eta materiari gabekoa, Larre a - ren amodiozko poesiaren ezaugarria da. Feminitate sentsual eta fisikoa, hain zuzen ere, arbuiatzen dituen gauzekin bat eginik aurkituko dugu. Hortik datorkio amodiozko poesia honi bere anbiguotasuna eta horregatik egin ahal izan zuen bilbotarrak, apur bat beranduxeago, poema hauen irakurketa mistikoa, erlijiosoa. Larrea-rengan amodioa, beste bilatze-era guztiak bezalaxe, irrika da, nahia, eta gutxitan, ordea, gauzatzea, asetasuna.

Bilaketak hartzen duen beste itxura bat bidai itxura da, eta bereziki, itsasoz egindakoa. Eremu geografikoak ez dira beti kokaerrazak, nahiz eta batzuetan bilaketaren abiapuntu-arekin identifika daitekeen ikur edo sinboloren bat (kitarra, esaterako) azaldu. Baina hau, leku zehatz bat baino gehiago erreferentzi puntu bat da, balio bat: ezezkotasuna, mugigaitasuna, heriotza, talde-elbarritasuna. Erreferentzi puntu hori “gu” plural batekin identifikatzen da sarritan; subjektu poetikoak, ordea, pluraltasun horretatik atera eta aske sentitu nahi du. Horrela irudikatzen da sortu zen gizartetik ihes egin nahi duen poetaren —habia utzi nahi duen txori iheslariaren— nahia. Are zehazkaitzagoa da helmuga. Urruntasunaren bitartez ez ezik (aipatzen dituen leku-izenek —Ozeania eta hegoaldeko itsasoek, adibidez— errealitatearena ez baina mitoarena egiten dute) poesi subjektuaren xedea osatzen duten ezaugarri baikor guztien bitartez ere irudikatzen duelako. Nolanahi ere, bidaiaren funtsezko gaia ez datza bidaiaren bukaeran edo helmugan, arriskutsu eta zail bihurtzen duten zailtasunetan eta arriskueta baizik. Itsasoz eginiko bidaiak Larrea-rengan batere segurua ez den ibilbide baten paradigma da.

Bidaiak batzuetan hasiera sinbolizatzen du eta horregatik uztartzen da, hain zuzen ere, beste bilaketa-mota batekin, arakatze intelektualarekin, ezagutzarekin, sarritan begiradaren bitartez irudikaturik. Larrea-ren poesigintzan behin eta berriro agertzen zaizkigu itsutasunarekin edota begien aurkako bortxakeriarekin (zaurituak, ebakiak) loturiko irudiak; hau topiko surrealista bat baino ez da, baina berriz ere, bere kasuan, eginbeharra betetzeko topa daitezkeen zailtasunak azpimarratzen dira. Hitzari, alegia, poesigintzaren oinarritzko eta behar-beharrezko elementuari buruzko erferentzietan ere, barra-barra azaltzen dira ezina eta ahulezi zantzuak. Larrea-ren poesigintzan beti zehazten da gardentasun handiagoz ezagunaren gaitzespena, ezezagunaren lorpena baino, hots, saialdiaren zailtasunak erdiespenaren baikortasuna baino. Bere olerkietan, bestalde, bada denboraren joan-etorriari buruzko insistentzia, existentziaren iheskortasuna eta eguneroko monotonia dramatizatu eta etsipenez beterik irudikatzen duena eta, honenbestez, bilaketa-imagin horiei irri eta urgentzi kutsua ematen diena, gaitzespenaren eta beste gauza batekiko aspirazioaren zirrara nabarmenduz.

Bere poemarik gehienak bilaketa larriaren oinarritzko gai horrekin daude nolabait loturik. Ez dute, ia inoiz ere, beren bukaera erakusten, azkenekoek izan ezik, eta hauetan ere, lorpen hori ukapen baten forma paradoxikoan isladaturik agertzen da. Larrea-ren poesigintza, are arrakastaz ari denean ere, dramatikoa da, zeren hau ere erabateko askatzearen eran burutzen bait da, neurri batean mistikoez egiten duten antzera.

Larrea-ren hizkuntza poetikoan gailentzen diren oinarritzko aukerak deskribatuak gelditu badira ere, bere lanetan garapen formal bat ez ezik abangoardiako poesigintzaren parametro orokorren barnean kokaturik dauden adieraz-modu puntual desberdinak ere antzeman daitezke. Hauek une desberdinak osatzen dituzte gai horien formulazio zehatzean eta, honenbestez, beren justifikazioa, poetaren barru-barruko biografian, bere obran alegia, aurkitzen dute. Adierazi beharra dago, ordea, adieraz-modu horiek, hein batean, desitxuraturik agertzen direla *Versión celeste*-n, liburu honetako poemen

hurrenkera ez bait da beti kronologiaren arabera erabaki, Larrea-k hura errespetatu nahi zuela dirudien arren. Bere heldutasun-garaiaren hasieran, 1926-1927 inguruan, bere poemek egitura formal simetrikoa erakusten dute. Egitura hau bat dator bi errealitate bakoitzaren errealitate bakar baten bi alderdien arteko aurkakotasun gisara eratutako edukin batekin. Aurkakotasun hori izan daiteke, esaterako, bidaiak kokatzen den bi lekuren artekoa baina kanpokoaren eta barnekoaren artean ere koka daiteke, hots, itxurazko edo azalezkoaren eta funtsezko edo intimoaren artean. 1928-1931 bitarteko zenbait poematan desagertu egiten dira simetria hori eta sintaxi jarraitua. Poema dislokatuak dira. Hauetan imajin partikularre n hurrenkera ez du aurkitzen ezta gramatikalki diskurtsu ulergarri batean ezarriko duen sintaxi ordenatzaile baten uztardura ere. Formalki lokaturiko kutsua poetaren barnekotasunaren errepresentazio pesimista nabari baten men dago. Azken poemek, berriz, berreskuratu egiten dituzte sintaxi arina eta egiturarik koherenteenak, nahiz eta aurkakotasunen bitartez eginiko adierazpenek poesi eta bizi-ibilbide horren bukaera irudikatzen duen tonu afirmatiboago batean suntsitzeko joera izan.

Larrea-k bere sorkuntz urte horietan oso gutxi argitaratu zuenez aipatu bizi-ibilbide espresibo hau gutzia ez zen jendearengana iritsi. Beranduago poetak aditzera eman nahi izan zuen —agian uste izan zuen— isiltasun editorial hau erabaki estu baten ondorio zela, bere bizi-jarreraren eta bere literaturaren aurkako jarreraren erradikaltasunaren emaitza zela, baina hau ez dago batere argi. Nolanahi ere, egia da literatura espainolaren bizi-ibilbidearen berebiziko erdeinuaren eraginez behin baino gehiagotan ez zuela bere obraren baten argitarapena beste batzuen ardurapean egitea onartu. Gerardo Diego, Espainiako literatur giroarekin zuen zubi bakarra, izan zen salbuespen bakarrenetakoa. Bere gutunetan ikus daiteke, esaterako, Jorge Guillén-ek *Los cuatro vientos*²⁶ aldizkarian lagun zezan egin zion eskaerari uzkur. Baina egia da, aldi berean, behin eta berriz proposatu ziola bere buruari poemak inprimategira eramatea. Bere gutunetan hiru egitamu —maiz aipatu ditugun *Oscuro dominio* eta *Versión celeste* baino

lehenagokoak— aipatzen ditu: *Chanson meublée*, *Metal de voz* eta *Pure perte*.²⁷ Baina asmoak ez ziren bete zeraman bizitza irregularraren eta urte horietan bere barne-egoerak izan zituen gorabeherengatik. Larrea-ren optimismo-garaiek ez zuten luzaz irauten. Bere sorkuntzan nabarmentzen den etsipen etengabearen irregulartasun bera da: bere gutunek erakusten dituzte idazkerari buru-belarri lotu zitzaizkion garaien eta bere gogaitasuna zein etsipena alkoholaren, drogen nahiz amoranteen laguntzaz baretu nahian garaiko Montmartre-n bizitza bizitzeari eman zitzaion garaien arteko hurrenkera etengabea. Bere poemen argitaratze-etak bere poesigintzaren historiaren zati bat osatzen du, baina ez bete-beteko erabaki batengatik, poetaren baitako desordenak sorkuntza jarraitu bati eta bere obraren hedakuntzari eskaini beharko ziokeen arretari lekurik utzi ez ziolako baizik.

Alabaina, bere konposizioak maitatzeaz gain haien gailurretik bere garaikideen txikitasuna aldarrikatzera ausartzen zen autore batengan, produkzio-mailan gertaturiko irregulartasun hori ez da nahikoa poesigintza bertan behera uztera bultzatu zuen arrazoia ulertzeko eta, are gutxiago, beranduago h a rekiko erakutsi zuen interes urria argitzeko. Larrea-k behin eta berriz aipatzen du 1932 urtea bere poeta-garaiaren bukaeratzat; eta izan ere, hala da, hori bait da ezagutzen ditugun haren azken poemen kopietan agertzen den data, nahiz eta beranduago, 1934 inguruan, berriro ere bere konposizioak bildu, ordenatu eta berrikusi zituen Bergamín-en Cruz y Raya argitaldariaekin egingo zuen edizioari begira. Nolanahi ere, gerra zibila hasi eta bere poema-bildumaren argitarapenak 1936an ontzerik izan ez zuenez, Larrea-k ez zuen gehiago poesiarik idatzi eta ez zen gehiago idatzitakoez arduratu, “requerimientos, tan inesperados como singulares”²⁸ batzuek bultzaturik, *Versión celeste*-ren 1969-1970eko edizioetan parte hartu arte. Beste leku batean azertu ditut edizio hauek eta baita 1989koa²⁹ ere. Ageri-agerian dago, Larrea-k berak prestatu zuen arren, poema-bilduma osatu gabe eta akatsez beterik dagoela. Bistakoa da, beraz, Larrea-ren interes-eza nabarmena garai horretan, hots, poesia utzi zuenetik berrogei urtera. Errenuntzia hau saioaren mesedetan ulertu ahal

izateko, kontutan izan behar dira, berriro ere, garai hartan horretara bultzatu zuten arbuioaren eta bilaketaren arrazoiak. Hauek aurkitzeko baliagarri izan dakiguke 1926-1934 bitartean —bere poeta izatearen helaroan— idatzitako *Orbe* diarioaren antologia baten arestiko edizioa.³⁰ Oharretan bere buruaren miazte sakona egiten duenez, datu-mordo bat eskainiko zaigu bere izakera eta arrazoiak ezagutzeko.

Testu horiek poesigintzarekin gordetzen duten harremana ez da batere sinplea. Poemak eta adierazpen poetikoaren arazoak, jakina, iruzkin askoren iturburu dira baina, batez ere, *Orbe*k adierazten ditu, poemen motibazio berberetan oinarrituz, zein den poemak bibentziarekin bat egitera behartzen dituen logika eta, azken finean, bertsogintzari muzin egitera bultzatzen duena.³¹ “Fin de mi poesía”ren sarreran baieztaturik geratzen da: “Presumo que el fin de mi concepto de poesía es llegado. (...) Hoy he llegado a la identificación de la vida con la poesía. (...) Y un hecho real, una creación real, tiene más valor que el infinito absurdo de falsas ideaciones.” (29-30 or.) Poesigintzatik, bertsotik bizitzarako jauzi hori da, hain zuzen ere, Larrea-k behin eta berriz azpimarratzen duena urte batzuk beranduago, berarentzat bere poemen garrantzi eskasa aipatzen duenean, “materiales menos abstractos” edo “aspecto más racional de la experiencia, más terrestre y positivo”³² bezala definitzen dituen fenomenoak aurkitu ondoren. Beretikaren muineko estuasunei hobeto erantzuten zizkieten egitate edo egitatearen bertsioak ediren ondoren, alegia.

Gogo-aldatze hori ulertu ahal izateko funtsezkoa da 1931ko urriaren 24eko oharra, bere poesia gehienak bezalaxe, esanguratsuki frantsesez idatzia. Bertan adierazten zaigu, lengoaiaren erabilera desberdinak aipatuz —egunkarietako izenburuak zein bertsoak—, zein den berarentzat poetikotasunaren ezaugarri nagusia:

“Voilà la haute signification du langage. Il ne s'arrête plus à l'oreille. Il ne tend pas à la caresser malgré qu'il la caresse. Il caresse l'imagination. (...) Justement toute la poésie moderne n'a fait que dépouiller le langage de sa propriété immédiate de soutenir une signification vulgaire. (...) C'est l'imagination qui travaille débarrassée du poids mort de la vie quotidienne. Elle

est obligée à comprendre. La poésie est la clef universelle. Trouvez ses relations et vous serez théologues et historiens, et même astronome. Vous serez le verbe. (...) Vous me croyez fou et fuyez parce que vous avez la sensation qu'il y a un fou ici. Et comme vous ne voyez que deux, vous et moi vous pensez que c'est moi. Il y a un fou. Mais ce n'est pas moi ni vous non plus. C'est le troisième celui qui est entre nous deux et va venir." (49-50 or.)

Poesiak, beraz, egunerokotasunean ez dagoenaz dihardu, errealtatean, hots, lengoaiaren esanahi arruntean ez dagoenaz. Eta logika hau muturreraino eramanez, alegia, poesia "la clef universelle" bezala ulertuz gero, oso ongi para daiteke munduarekiko ikuspegi arrunta, lengoaiaren esanahi arrunt horretan oinarrituriko eguneroko bizitzaren orde, beste errealitate ezberdin bat, imajinazioaren lengoaiaren, hizkuntza poetikoaren bitartez adierazten dena, hain justu. Lengoaia arruntak baieztatzen eta adierazten badu existentzia arruntaren errealtatea, hizkuntza poetikoari beste errealtate bat, errealtate poetiko bat egokitu behar zaio. Lengoaia da, izan ere, ero dagoena, bere eguneroko zentzuaren zuhurtzia herskorra bertan behera uzten duena eta, haren laguntzaz, bizitza desberdin bat eskaintzen duena. Ideia hauetan, oraindik ere, Larrea-k bere helaroko poesigintzaren abiapuntu izan zen poetika sortzailearen oinarriari eusten die: poesigintza, funtsean, ez da belarria laztantzen duen musika, lengoaiaren erabilera arrazional batean oinarritzen direnez gain, errealtate desberdinak sortzen dituen irudipenezko zera baizik. Jauzi kontzeptuala, beraz, honetan datza: kontzeptuok ez zaizkio literatur sorkuntzari egokitzen, mundu-ulermentari baizik.

Larrea-ren bilaketa, hainbeste etsipenen ostean, poeta batengandik espero genezakeen bezala, lengoaiaren egiten duen egintza sinple batekin amaitzen da. Egintza honi esker lengoia onarturik duen bere zentzuaren oztopoetatik askatzen du eta beste bizitza bat, arras desberdina, aurkitzen. *Orbe-n*, Larrea-k behin eta berriz birkontsideratzen ditu bere bizitzakoaldi desberdinak, ikuspegi berri batetik berrirakurriz, laburpen autobiografiko errekurteetan oinarrituz, ordurarteko poemei antzemaniko bere buruaren eta ibilbidearen

ikuspegi arras bestelakoa begitantzen zaio. Hala adierazten du bere diarioko beste pasarte batean, 1932ko irailaren 19koan:

“Hace años definí el poema a que aspiraba como ‘Sucesión de sonidos elocuentes movidos a resplandor’ y hoy no encuentro definición mejor de mi vida. Sucesión de actos elocuentes, llenos de sentido, movidos a resplandor. (...) Muchas desolaciones, muchas adversidades. Pero sobre todo ello el resplandor que informa y que dirige.” (179-180 or.)

Eta ia aldi berean, ikuspegi berri horrek errealitatea bera ere aldatzen du, behin hizkuntz mota bat —hizkuntza poetikoa— beste errealitate-mota baten —errealitate poetikoaren— ulergarritasuna ahalbideratzen duen “clef”arekin identifikatu eta gero: “En torno mío la realidad se producirá en adelante con arreglo a esa capacidad de comprensión.” (142-143 or.). Hizkuntza poetikoak errealitatea forma desberdin baten bitartez adierazteaz gain, sortu egiten du, *Genesis*-eko “Verbo divino”ak egiten duen antzera. *Orbe*-k bilakaera hori erakusten du batipat, poeten hizkuntza berriaren zeregin-aldatze hori: aurrerantzean, errealitatetik aldenduriko sorkuntza erakutsi ordez, itxuratasunean ezkutaturiko beste errealitate desberdin bat erakutsiko du.

Larrea-ren bilaketak hemen topatzen du bere amaiera, alegia, poesiak arlo “más terreno y positivo” honetan ere murgiltzerik baduela eta, hortaz, irudimenaren lengoaiak bizitza bera eta historia oro har beste era batera irakurtzerik badagoelaz jabetzean. Orrialde hauetan soma daiteke nola Larrea-k, lehenik, bere bizitza berrinterpretatzen duen eta ondorn, zenbait adiskiderenak —César Vallejo poeta, Jacques Lipchitz eskultorea— eta gertaera historikoak berak ere, non deskubritzen bait dira bere bibentziarekiko etengabeko paralelotasunak. Bestela esan, bere ibilbide intelektualaren helmuga hori, bere ondorengo prosaz idatzitako obrari hasiera ematen diona, bere bilaketaren hasierako usteen eta erabilitako baliabideen ondorio da: beste errealitate arras desberdin bat aurkitu nahian bazebilen, errealitate berberan aurkitu

zuen, berrirakurketa bat eskatuz, diskurtso arrazionalak agintzen eta ezkutatzen duen guztiaren errebisio bat; eta poesigintza, hizkuntza poetikoa bere ebasioaren instrumentua bazen, gerora, errealtasunaren bertso zerutar horrena ere izan zen, unibertso poetiko horren eraikuntzarena. Laburbilduz, esan genezake Larrea poesia egitera bultzatu zuten bizi eta emozio-tentsioen ibilerak, azken finean, hura erredundante bilakatzen zuen aurkikuntzan topatu zuela bere amaiera. Zertarako idatzi irudimenezko errealtateek sortzen dituzten bertsoak, errealtate horiek errealtasunean bertan, edo errealtasunaren atzean daudenean? Zertarako eraiki irudiak bizitzan bertan beste batzuk askoz ederragoak irakur ditzakegunean? Larrea-k poesia idaztera bultzatu zuen arrazoi berarengatik utzi zuen poesigintza. Bere poemak bere errealtate zirraratsuaren, bere etsipenaren eta zentzuren bat izan beharko lukeen bizitza baten nahi larriaren adierazpide ziren. “*La vida tenía sentido*”³³ konturatu zenean eta hau poetikotasunaren bitartez jaso izan zitekeela, bertsoak, adierapide gisa, galdu egin zuen bere interes osoa. Larrea - ren gaia ez zen jada bilaketa eta honen ezbehar guztiak —adierazpide lirikoak eskatzen zuen gai indibiduala—, aurkitua zuena baizik, errealtate unibertsal berri hori. Eta hau adierazi ahal izateko beste baliabide batzuetara jo zuen. Hainbeste liluratzen gaituen bere kemenaren erradikalitasun hori da, seguru aski, bere poemak trinkotasun oparoz eta gardentasun biziz tintatzen dituena. Seguru asko ere, topatutakoari atxekirik eusten duen uste finkoak bihurtzen du bere prosagintza, errebelazio guztiak bezalaxe, zorrotz eta ezgizatiar.

Euskaratzailea:

JON BERGARETXE

1. BERGAMIN, José: *Prólogos epilógicos*, Ed. Pre-Textos, Valencia, 1985, 79 or.
2. Juan Larrea-ri buruzko Nazioarteko Lehen Ihardunaldiak, EUTGk eta Deustuko Unibertsitateak eratuak, Donostian eta Bilbon burutu ziren 1984eko uztailaren 9tik 13ra. Nere ardura-pean argitaratu eman zen *Al amor de Larrea* liburuan (Ed. Pre-Textos, Valencia, 1985) aipatu ihardunaldietako agiriak biltzen dira. Celaya-ren iritziak ematen dio bukaera bere "Palabras para Larrea"ri (269 or.).
3. BERGAMIN, José: "Literatura y brújula", op. cit., 10 or.
4. GEIST, Anthony Leo: *La poética de la generación del 27 y las revistas literarias: de la vanguardia al compromiso*, Guadarrama-Labor, Barcelona, 1980, 81 or.
5. SORIA OLMEDO, Andrés: *Vanguardismo y crítica literaria*, Istmo, Madrid, 1988, 287 or.
6. LARREA, Juan: *Oscuro dominio*, Alcancia, México, 1934. Liburuska honen tirada 50 alekoa izan zen.
7. LARREA, Juan: "Versión Terrestre. Poesía-TEATRO-Destinos" in *Poesía*, 2 zk., Madrid, abuztua-iraila, 1978.
8. LARREA, Juan: *Versión Celeste*, Einaudi, Torino, 1969; *Versión Celeste*, Barral Ed., Barcelona, 1970; *Versión Celeste*, Cátedra, Madrid, 1989.
9. "Opino que debemos buscar *siempre* las formas nuevas, un nuevo molde en que vaciarnos, detestando en cuanto nuestra emoción lo permita todo lo pasado." LARREA, Juan: *Cartas a Gerardo Diego*, 1916-1980, Cuadernos Universitarios Mundaiz, Universidad de Deusto, Donostia, 1986, 96 or. Aurrerantzean gutunak edizio honetako data eta orrialdea zehaztuz aipatuko ditugu.
10. 1922ko ekainaren 7ko gutuna, op. cit., 152 or.
11. Liburu oparo eta ongi jantzi honi esker: BARY, David: *Larrea: Poesía y transfiguración*, Planeta, Barcelona, 1976.
12. Larreak berak kontatzen du deskubrimendua honako artikuluan: "Vicente Huidobro en vanguardia", *Revista Iberoamericana*, 106-7 zk., urtarrila-ekaina, 1979, 217-8 or.
13. LARREA, Juan: "Prólogo del autor" in *Versión Celeste*, Barral, Barcelona, 1970, 43 or.
14. 1918ko abenduaren 22ko gutuna, op. cit., 65-66 or.
15. 1919ko ekainaren 22ko gutuna, op. cit., 93 or.
16. *Grecia*, XLV zk., uztaila, 1920. aldizkarian argitaratua. Transkribitutako testua lortzeko David BARYk argitaraturiko bertsioarekin (op. cit., 192 or.) alderatzen dugu, poetarengandik zuzenean jasotakoa, eta kontutan dugu ere bere "usus scribendi" delakoa, hau da, era manuskritoan ezagutzen dugun garai horretako Larrea-ren poematik atera daitezkeen idazkera-erregelak. Testuaren berreraikuntza beharrezkoa da, ez bait dago oraindik orain ere. Larrea-ren poemen edizio zaindu eta txukun bat.
17. 1919ko ekainaren 22ko gutuna, op. cit., 92 or.
18. 1919ko irailaren 15eko gutuna, op. cit., 104 or. Jarraian aipatutako gutuna, 124 or.
19. 1922ko azaroaren 14eko gutuna, op. cit., 162 or.
20. LARREA, Juan: "Considerando a Vallejo, frente a las penurias y calamidades de la crítica", *Aula Vallejo*, 5-6-7, Córdoba, 1967, 171 or.
21. "Presupuesto vital" in *Favorables Paris Poema*, edizio faksimilarra, Librería Renacimiento, Sevilla, 1982, 1 zk., 3 or.
22. 1926ko abenduaren 18ko gutuna, op. cit., 204-5 or.
23. "Prólogo del autor", op. cit., 43 or.
24. "Presupuesto vital", op. cit., 2 or.
25. LARREA, Juan: *Versión Celeste*, Barral Ed., Barcelona, 1970, 76 or. Poema 1932koa da, nahiz eta Larrea-k liburuaren bigarren atalean kokatu, askoz zaharragoak diren poemekin. Poetak sorkuntza-data zaharrago bat eman zion — Robert GURNEYK (*La poesía de Juan Larrea*, EHU-UPV, Leioa, 1985, 242 or.) 1927-8an kokatzen du, Larrea aipatuz— seguru asko, Diego-ren 1934ko *Antología*-n azaltzen den data horretako poema bakarra delako.
26. 1933ko maiatzaren 25eko gutuna, op. cit., 257 or.
27. Ikus 1923ko azaroaren 21eko gutuna, op. cit., 170 or.; 1926ko maiatzaren 24koa, 200 or. eta 1928ko ekainaren 26koa, 220 or.
28. "Prólogo del autor", op. cit., 45 or.
29. Zabalkiro aztertu nituen lehen biak *La poesía de Juan Larrea. Creación y sentido*-n (Cuadernos Universitarios Mundaiz, Universidad de Deusto, Donostia, 1988, 83-139 or.). Azkenarentzat ikus nere "Una edición inane de *Versión Celeste*", *Insula*, 511 zk., uztaila, 1989, 10-11 or.
30. LARREA, Juan: *Orbe*, Pere GIMFERRERen ardurapean eginiko edizioa, Ed. Seix-Barral, Barcelona, 1990. Liburua, interes handikoa Larrea-ren izakeraz eta obraz arduratzen direnentzat, zatariturik geratzen da editoreak ematen dituen adierazpen libreengatik, iluntasan ugari argitu gabe uzten bait ditu. Hau dela eta ikus nere "*Orbe de Juan Larrea*" iruzkina in *Insula*, 527 zk., azaroa, Madrid, 1990.
31. Intzidentalki diarioaren lehen anotazioa beste poema batzuekin batera agertu zen *Oscuro dominio*, "Cavidad verbal" izenburupean. Ikus baita ere 1933ko azaroaren 29ko gutuna, op. cit., 263 or.
32. "Prólogo del autor", *Versión Celeste*, Ed. Barral, Barcelona, 1970, 44 or.
33. LARREA, Juan: "Verdicto", *Poesía*, 20-21 zk., maiatza, Madrid, 1984, 34 or.